

Рақымберді Ш.
**Этностереотиптердің
лингвистикалық аспектісі**

Мақалада әлеуметтік стереотип және оның бір түрі ретінде қарастырылатын этникалық стереотиптердің ғылыми түсініктеріне қысқаша шолу жасалып, тілдік сипаттары лингвистикалық аспектіде қарастырылады. Сонымен қатар, жалпы БАҚ-та, күнделікті өмірде, қоғам пайдаланылатын әлеуметтік желілерде, әзіл әңгімелерде, этникалық қарым-қатынаста маңызды болып табылатын этникалық ақпараттардың қабылдаушы оқырман сана-сезіміне оң және теріс ықпалдары, жағымды және жағымсыз коннотацияларының берілуі зерттеледі. Осы тұрғыда этникалық ақпарат қамтылған ғаламтордағы жеке блог не саяси тақырыптағы мақалалар материалына берілген жеке пікірлер, комментарийлер дереккөз ретінде пайдаланылады. Ұлт не этнос, қоғам не халықтың ұлттық дәстүрлері туралы тілдік санада қалыптасқан жағымды стереотиптердің бұзылуына жағымсыз мәлімет қамтылған этникалық ақпараттың әсері нақты мысал негізінде көрсетіледі.

Түйін сөздер: этникалық ақпарат, этностереотиптер, қарапайым сана, стереотиптердің лингвистикалық аспектілері, жағымды, жағымсыз коннотациялар.

Rakymberdi Sh.
**Linguistic aspects of ethnic
stereotypes**

This article considers ethnical information as one of the factors appearing and content changes of ethnostereotypes. Furthermore, it scrutinizes how Mass Media and ethnical information influence positively and negatively on self-consciousness of readers. Those ethnical information play key role in interethnic relations. As a source material, there are used commentaries for publishing materials which contain ethnical information. Author points out and gives exact example how positive stereotypes in language consciousness concerning national traditions can be damaged by ethnical information which contain negative details. Moreover ethnical information can be modelled in readers' mind in correspondence to modern global tendency. In some cases ethnical negative message can be considered not as a national issue, but as a general social issue.

Key words: ethnic information, ethnic stereotypes, self-consciousness, the mechanisms of formation of stereotypes, negative impact.

Рахымберди Ш.
**Лингвистический аспект
этностереотипов**

В статье рассматривается этническая информация как один из факторов возникновения и содержательного изменения этностереотипов. Кроме того, рассматриваются важные в межэтнических отношениях положительные и негативные аспекты, которые встречаются в СМИ, в социальных сетях, в анекдотах, и воздействия этнической информации на самосознание читателей. В этом направлении используются комментарии, данные по материалам прессы, в которых содержится этническая информация. На конкретных примерах анализируются негативные воздействия этнической информации, содержащей отрицательные сведения, на нарушение ранее сформировавшихся положительных стереотипов о национальных традициях. Автором определяется моделирование этнической информации в самосознании читателей соответственно тенденциям глобализации, механизмам формирования стереотипов о современном обществе на основе восприятия негативных этнических сведений не как проблему нации, а как проблему всего человечества.

Ключевые слова: этническая информация, этностереотипы, обыденное сознание, самосознание, лингвистические аспекты стереотипов, положительные и негативные коннотации.

ЭТНОСТЕРЕОТИП- ТЕРДІҢ ЛИНГВИС- ТИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ

Этностереотип термині этникалық стереотип тіркесінен құралған. Қандай да бір ұлт, этносқа тән түсінік, бейне, ұғым қалыптастыру. Бұл этностереотип өзге ұлттардың ғана емес, өз ұлтыңның да өзіне тән ерекше тұстарын байқау. Стереотип терминін ағылшын жазушысы У. Липпман 1922 жылы алғаш пайдаланды. У. Липпман стереотипке келесідей анықтама береді: стереотип – тарихи қоғамның әлеуметтік тәжірибеде негізделген қоршаған ортаны тану мен танысуда ақпаратты өзінше талқылаудың (интерпретация), сүзгілеудің, қабылдаудың үлгісі [1, 37]. Стереотиптердің түрлері көп. Стереотипті ғылымда әлеуметтану саласымен қатар лингвистика айрықша зерттеу нысанына алған. Бұл құбылыс жайында А. Таусоғарова былай дейді: «Лингвомәдени қауымның қоршаған ортамен қарым-қатынасы үдерісінде күнделікті өмірде жиі көрініс тауып, қайталана беретін бір тектес оқиғалардың адам санасында стандартталуы, сызба я ойлау моделі түрінде ықшамдалып, тұжырымдалуы сол объектінің қасиеттері тұрғысындағы оның стандартталған тілдік формасы – стереотипті қалыптастырады» [2, 296]. Бірақ этностереотиптің қалыптасуы жолында бұл қағидалардың барлық уақытта да іске аспайтындығын алға тарта отырып А. Таусоғарова этностереотиптердің пайда болуы жайында былай жалғастырады: «... қайсы бір оқиға көрінісі түрінде, я дыбыс, дауыс ырғағы немесе сурет, жазбаша формаларда адам санасына келіп түсетін этникалық ақпарат және олардың санадағы бұрыннан бар сол тұрғыдағы образдармен шағылысуы, сондай-ақ пайымдау, эмоциялық үдерістер сияқты психикалық элементтердің өзара ықпалдастығы барысында түрлі әлеуметтік-этникалық стереотиптердің түзілетіні көрсетіледі» [2, 298].

Этностереотип түсінігі *коннотация* ұғымымен тікелей тығыз байланыста қарастырылады. Коннотация дегеніміз адам санасының қандай да бір құбылысқа байланысты түсінігін белгілеуде қолданылатын стандартты түрде қалыптасқан ассоциация [3, 159].

Стереотиптердің жас ерекшелігін белгілейтін, гендерлік және кәсіби (дәрігер, сот, мұғалім, т.б.) қасиеттерді айрықшалайтын әлеуметтік түрлері де кездеседі. Стереотиптің қандай да бір түрі болмасын, барлығы дерлік тілдік тұрғыда белгіленеді, сөз,

сөз тіркесі, фразеологиялық немесе синтаксистік және т.б. лингвистикалық интерпретацияға ие болады.

Этностереотиптер осы күнге дейін этнография, мәдениеттану, әлеуметтік психология аясында жеткілікті түрде зерттеліп келді, бірақ лингвистика аясында әлі де зерттеуді қажет ететін салалардың бірі. Лингвистер мақсатына берілген этностереотиптердің сол халыққа не этнос сипатына расымен де сай келе ме, не келмей ме деген сұрақтарды қарастыру жатпайды.

Этностереотиптерді лингвистикалық аспекті тұрғысынан қарастырудың екі жағы бар. Біріншісі, алдымен этностереотипке негіз болған халық не этнос адамдарының қандай жеке қасиеттері, интеллектуалдық, психикалық, антропологиялық ерекшеліктері бағаулауға нысан болғанын анықтау қажет. Халық я этнос туралы бұл көрсетілген ерекшеліктер «өзге / өзiм» тұрғысындағы этноорталықтанған қағидаға сәйкес салыстыру арқылы анықталады. Жағымды және жағымсыз бағалауыштардың қайталануы, олардың осы этнос арасында көптігі және ұзақ мерзім көлемінде тұрақтылығының сақталуы – этностереотиптердің құрылу шарттарының бірі. Халықтың ұлттық дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары, күнделікті ұстаным модельдері, қылықтары, сөйлеу ерекшеліктері мен тағы басқа толып жатқан қасиеттері көп жағдайда бағалауға нысан болып жатады. Мәселен, ел арасында көп кездесетін әзіл әңгімелерді (анекдот) алуға болады: «*Екі неміс қосылса үш ереже, төрт заң туады. Екі еврей қосылса үш идея, төрт саяси партия туады. Екі жапон қосылса үш банк, төрт компания дүниеге келеді. Екі американдық (американдық) қосылса үш соғыс болып, шындық төртке бөлінеді*» [4]. Бұл әзіл әңгімеде әр ұлтқа тән этностереотипті байқауға болады: *немістер* – ереже қатаң ұстанғыш, еврейлер – саясатқа көп араласады, американдықтар – соғысқа жақын деген секілді пікірлерден туған әзіл әңгіме. Бірақ әзіл әңгімелер көп жағдайда бояуыштық реңктер мен асыра сілтеуді көбірек тәсіл етеді.

Осы әзіл әңгімеге берілген бір комментте тағы басқа этностереотипті байқауға болады: «*Екі өзбек қосылса палау істеп жейді, ал үш өзбек қосылса әжептеуір оптом (көтерме сауда) базар болады. Екі қазақ қосылса бесбармақ асып жейді, ал үш қазақ қосылса, қайдам, үш қазақтың басы қосылмайды ау))))))*» [4]. Бұл әзілде қазақ және өзбек халықтары нысанға алынған. Көп жағдайда қазақ, орыс, өзбек ұлттары алынады, себебі шекаралас әрі бір-бірімен ынтақтастықта

орналасқан елдер. Өзбек ұлтын еске алғанда бірден тағам түрі «палау» ойға оралады және өзбектің пысықтығы мен базар, нарық саласында шебер екендігі жалпы қалыптасқан этностереотип. Қазақ ұлтына салыстырмалы түрде өзбек ұлтын алғанда, көп жағдайда қазақтың еріншектігін алға тартады. Келтірілген әзілде, қазақ – ауыз-біршілігі көп жағдайда сақтала бермейтіндігін, яғни жағымсыз коннотацияны көрсеткен.

Осы секілді әзіл әңгімелер көрші Ресейде көп жағдайда грузин халқымен байланысты орын алады. Әзіл әңгімелерде көрініс тапқан грузин халқы жайында Е. Шмелева, А. Шмелев мақаласында «*Это человек заметный, шумный, пестро, часто безвкусно, но всегда «богато» одетый. Больше всего на свете грузин озабочен тем, что у него чего-то нет, он очень любит прихвастнуть, показать свое реальное или мнимое богатство. Грузины в русских анекдотах – люди гостеприимные, любящие компанию, застолье, тосты; щедрые, иногда слишком щедрые. Грузины преувеличенно мужественны, но при этом отношение к женщине у них «восточное», как к низшему существу...»* [5, 167] делінген.

Этностереотиптерді лингвистикалық аспекті тұрғысынан зерттеудің екінші жағы – белгілі бір ұлт не этносқа тән тілдік бірліктер – сөздер, фразеологизмдер, синтаксистік құрылымдар. Бұл тілдік бірліктерді этникалық стереотиптер ретінде қабылдауға және оны анықтауға көп мүмкіндік береді.

Олар:

– *Сөз*. Қандай да бір ұлт не этносқа тән қасиеттерді білдіретін бұрмаланған, жанама кейде тікелей мағынада айтылатын сөздер: мысалы, ауызекі тілде «чукча» деген сөз ерекше киім үлгіде киінген адамға не қыстық киімде чукча халқына ұқсаған кезде айтылады. Бұл сөз чукча халқының сыртқы келбетінен барып туындаған сын есім түрінде қолданылатын, мағынасын ұлт атауы ретінде жоғалтқан сөз. Осы тектес мағынада «цыган» сөзі де қолданылады. «Цыган» сөзін қаптатып ұзын белдемшелер кигенде, не болмаса бала-шағасымен шұбырып жүргенде пайдаланылатын сөз. «Фашист» деген сөз де неміске қаратылып айтылады, бұл теңеуді көп жағдайда жағымсыз мағынада қолданады.

– *Сөз тіркестері*. Атрибутивті сөз тіркестер, мұнда анықтауыш ретінде белгілі бір халық не этносқа тән қандай да бір қасиет атауы этнониммен тіркеседі. Мәселен: *орыс мінезді, неміске тән*, т.б. Мұндағы «орыс мінезді» деген тіркес – тік мінезді адамға қаратылып айтылады.

Сұрақ-жауап сайтында кездескен «Қазақтар арасында орыс мінезді қазақ деген ұғым бар. Оны қалай түсінесіздер?» деген талқылауда (surak.szh.kz) мынандай жауап бар: «*Жабайы, ешкімге қосылмайтын, тартынышақ адамдарды орыс мінезді дейді біз жақта*». «Неміске тән» деген тіркес көп жағдайда неміске тән ұқыптылық пен уақытында келу секілді жағымды қасиеттер мен ешкіммен ой бөліспейтін, өз ойын ешкімге білдіртпейтін сияқты жағымсыз қасиеттерді алға тартады. Мысалы: «*Неміске тән ұқыптылықпен салынған Фюрстенберг қаласында концентрациялық қосын болған. Соғыс жылдарында мұнда әйел тұтқындарды тоғызған*» (etjendi.egemen.kz) немесе «*Дәл айтқан уақытта Герага неміске тән дәлдікпен таяғына сүйеніп келе жатты. Шағын денелі адам екен. Мен де таяп, сәлемдестік. Қазақшаға судай*» (otarka.kz) мәтіннен бұл тіркестің неміс ұлтына қатысты жағымды коннотациядағы этностереотипті көрсеткісі келгені анық.

– *Орам. салыстырмалы орам: неміс сияқты ұқыпты, қытай сияқты пысық, өзбек сияқты еңбекқор*, т.б. Мәселен, ғаламторда ашық пікірталасқа салынған «*Қазақстанға қандай адамдар жетпейді?*» деген сұраққа бір пікір білдіруші мынадай жауап жазған: «*Қазақстанға жапондар сияқты тәртіпті, немістер сияқты шебер, қытайлар сияқты еңбекқор, қазақтар сияқты көпшіл адамдардың қоспасы керек*». Мұнда бірнеше этностереотип қатар берілген.

– *Фразеологизмдер: үнді махаббаты, французша сүйісу*, т.б.

– *Мақал-мәтелдер: Орыс бар жерде қоныс бар; Өзбек өрісте ел, Қырғыз қоныста ел, Қарақалпақ қарындас ел, Түрікпен тамырлас ел; Қазақтың айраны көп, орыстың мейрамы көп; Сарт садағам, өзбек өз ағам; Қырғыз-Қазақ бір туған*.

Этностереотиптерді білдіруде көп жағдайда белгілі бір қасиеттерді жалпылау мен ұлғайтып айту (гиперболизация) пайдаланылады: *барлық (Барлық орыстар арақ жақсы көреді; Барлық қытайлар кішкентай әрі көздері қысыңқы келеді), әрдайым (Әрдайым өзбектер тойда билегенді ұнатады; Әрдайым кәрістер кішіпейіл келеді), әрбір (Әрбір өзбек «Мен өзбекпін–өзіме бекпін» деп өзін-өзі өмір бақи қамшылап өтеді; Әрбір ұйғыр қыз-қырқынына қарамай ұлтшыл, намысшыл), ешқашан (Түріктер ешқашан бірін-бірі таламаған; Еврейлер ешқашанда ешкімді кешірген емес және кешірмейді!), кез келген (Кез келген орыстың түбін қазбаласаң, тегінен татар көрінеді)*.

Этностереотиптерде *модальды үстеулер* де бояуыштық реңк түрінде кездеседі, мәселен: *нағыз, тіпті, таза, құдды*, т.б.: «*Нағыз қазақ қазақ емес, нағыз қазақ домбыра*», «*Нағыз қытай қытай емес, нағыз қытай мопед*», «*Пейілі – нағыз өзбек*. Былайша, айтқанда, олар – өзін *таза* өзбекпіз дейтін халықтың бір бөлігі», «*Нағыз ағылшын джентельмені Джеймс Бонд*», «*Қытайлар тіпті* еш жері ауырмаса да жұмысқа ынтасын, өмірге құштарлығын ояту үшін жылына бір рет ине салдырып тұрады», «*Сен құдды* кәріс сияқты болып кетіпсің». Осы секілді мысалдар жалғасып кете береді.

Кейбір этнонимдер ауыспалы мағынада да қолданылады. Бұл әрине, этностереотип, бірақ халық не этносты сипаттамайды, керісінше, халық не этносты сипаттайтын этностереотиптен пайда болып семасын сақтап, басқа мағынада жұмсалатын этнонимдер. Мысалы, «*қытайлық (китайский)*» сөзін жиі пайдаланамыз. Оның мағынасы сапасыз дегенді білдіреді. Қандай да бір заттың жылдам істен шыққанда не жарамсыз болып қалғанда, не химикаттың иісі аңқып тұрғанда «*китайский*» сөзімен сипаттаймыз. Қос ғашық қол ұстасып кетіп бара жатса немесе қартайған жұбайлар ілтипатын көргенде «*үнді (индийский) махаббаты*» деп айтылады. Палау пісірілетін асханалардың көбісін дерлік «*Узбечка (өзбек қызы)*» деп атайды. Бұл жерден «*қытайлық*» сөзінің қолданылуы көп жағдайда қытай тауарларының сапасының нашарлығынан туындаған, ал «*үнді махаббаты*» тіркесіне үнді киноларындағы қос ғашықтардың әуендері мен олардың махаббат жолындағы қызықты шытырмандары түрткі болған, «*узбечка*» сөзінің пайдаланылуы қазақтар сүйіп жейтін астың түрі – палаумен байланысты.

Ұлт не этнос атауларын көп жағдайда әзілі жарасқан достар лақап ат ретінде пайдаланып жатады. Түр келбетіне қарай *қытай, кәріс, негр, орыс, араб, ауган, чукча*, мінезіне қарай *неміс, қытай, өзбек, еврей* деп атайды. Мысалы, «*В контакте*» әлеуметтік желісінен мынадай жазбаларды оқуға болады (орфорграфиялық жазу үлгісі сақталған): «*Олжас кличкасы «немис»*», «*хех менин ағамның кличкасы кореец*, ол кореецке қатты ұқсайды».

Кей кездері ұлт не этнос мінезіне, басқа да қасиеттеріне сәйкес бағалауыштық реңке ие зооморфизм-этноностереотиптердің тілде қалыптасқанын көруге болады. Бұл орайда зооморфизмдер бір халық я этносқа олардың түрлі қасиеттеріне сәйкес эталон ретінде алынады. Мысалы, алып жерді алып жатқан Ресей халқын

«аю» деп атаса, қытайларды «айдаһар» дейді, ал қазақ өзін «қой сияқты момынбыз» деп сипаттайды. Мәселен, масс-медидада кейбір мақала атауларында этностереотиптер айқын көрсетілген: «Аю таңбалы Ресей» (aitaber.kz) «Аю орманнан ақырып шықты» (zhasalash.kz), «Алып «айдаһар» шынымен ажал құша ма?» (kazakzaman.kz), «Тәбеті артқан айдаһар елі» (baq.kz), «Кедендік одақ: Аю, аюдың қонжығы және қой» (kamshy.kz).

Осы тізім арасынан әр ұлтты белгілі бір жануарға теңеу арқылы этностереотиптерді тізбектеген мақаланың үзіндісін ұсынуды жөн көрдік: «Әр халық өзін бір жануарға ұқсатады. Мысалы, қытайлар өздерін – айдаһарға теңесе, орыстар өздерін – аюға теңейді. Ал қазақтар ше? қазақтар өздерін қойдай момын халықпыз деп алып, кейде жылқыға да теңейді. Бірақ бұрын солай болғанбыз, қазір емес деп. Қарап отырсақ, қытай да, орыс та өздерін жыртықшы, ет қоректі аңдарға теңейді екен. Кез-келген сәтте жыртықшы аңнан қауіп күтуге болады. Ал, қазақты өзі қызыл кітапқа еніп, тұқымы құруға айналған мысық тұқымдас барысқа теңеуді кімнің, қайдан ойлап тапқанын түсінбедім. Қазақтың аңыз-ертегілері, ұлттық ой-санасында кейде көкбөріге (қасқырға) теңеу бар. Бірақ, бұл тек қазақ ғана емес, түркі халқына ортақ немесе түрік халқының шығу тарихында кездесетін мифтік аңызға байланысты айтылған – аңыз-әңгіме. Түркі халқы – ортақ бір ер түрік болып бір ту астына ұйысқанда ғана, қолданылатын теңеу деп ойлаймын. Сонда түсініксіз – кедендік одақ немесе Еуразиялық одаққа кіргенде біз кіммен одақ болмақпыз? Ұл-

кен темір торға, үлкен темір табақ қойып оны асқа толтырып аю (Ресей), аюдың қонжығы (Белоруссия), қой үшеуін қамап қойып, ортақ игіліктен тең дәрежеде ортақ пайдаланып, мәңгілік уайымсыз бақытты өмір сүріңдер деу, қаншалықты ақылға сияды? Әрине, мұндай жағдай әлемдік тәжірибеде кездеседі. Мысалы, Еуроодақ ішінде: жолбарыс, ши бөрі, түлкі, мүйізді сиыр, елік, қоян несін айтасың бәрі бар Следующий шаг на пути лингвистического анализа этностереотипов – установление того, каким образом отображаются стереотипные представления об этносе в значениях языковых единиц» (kamshy.kz).

Бұл мақаладан байқайтынымыз әр елге тән өзіндік ерекшеліктеріне сәйкес этностереотипке мысал ретінде жануарларды берген. Қытайлар – айдаһарға, орыстар – аюға, белорустар – аюдың қонжығына, қазақтар – кейде қойға, кейде жылқыға, кейде бөрілерге теңелетінін атап өткен. Еуроодақ құрамындағы мемлекеттерді де сәйкесінше жануарлар белгісіндегі этностереотиптермен (жолбарыс, ши бөрі, түлкі, мүйізді сиыр, елік, қоян) көрсеткен.

Этностереотиптерді лингвистикалық аспект тұрғысында зерттеу әрі қарай осы жүйе негізінде жалғасып кете береді. Бір тармағы әлеуметтік стереотипке, екінші тармағы индивидуалды стереотипке жалғасады. Қандай да этникалық стереотип болмасын ол сол халыққа, сол ұлтқа, сол этносқа, сол қоғамға қатысты қалыптасқан не стандартты түрде қайталанатын мінез-құлық, салт-дәстүр, мәдениет, өзін-өзі ортада ұстауы сияқты принциптері негізінде пайда болатын құбылыстар жиынтығынан тұрады.

Әдебиеттер

- 1 Липпман У. Общественное мнение / Пер. с англ. Т.В. Барчунова, под ред. К.А. Левинсон, К.В. Петренко. М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.
- 2 Таусоғарова А. Этникалық ақпараттар – этностереотиптердің түзілуіне түрткі факторлардың бірі // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2015. – №3. – Б. 295-300.
- 3 Апресян Ю.Д. Коннотация как часть прагматики слова // Избранные труды. Т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография. – М.: Школа «Языки рус. культуры», 1995. – С. 156-177.
- 4 Досмағұлов Н. Жеке блогы. Өзіл әңгімелер 2. 23 қыркүйек 2011 ж. <http://www.on.kz>
- 5 Шмелева Е., Шмелев А. «Неисконная русская речь» в восприятии русских // Логический анализ языка: Образ человека в культуре и языке / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова, И.Б. Левонтина. – М.: Языки рус. культуры, 1999. – С. 162-169.

References

- 1 Lippman U. Obshchestvennoe mnenie / Per. s angl. T.V. Barchunova, pod red. K.A. Levinson, K.V. Petrenko. M.: Institut Fonda «Obshchestvennoe mnenie», 2004. – 384 s.
- 2 Tawsogharova A. E'tni'kaly'q apparattar – e'tnosterostereoti'pterding tu'zilwine tu'rtki faktorlardy'nh biri // QazUW Xabarshy'sy'. Fi'lologiy'a seri'yasy'. – 2015. – №3. – B. 295-300.
- 3 Apresyan YU.D. Konnotaciya kak chast' pragmatiki slova // Izbrannye trudy. T. 2. Integral'noe opisanie yazyka i sistemnaya leksikografiya. – M.: SHkola «YAzyki rus. kul'tury», 1995. – S. 156-177.
- 4 Dosmaghulov N. Zheke blogy'. A'zil a'nhgimeler 2. 23 qy'rku'jek 2011 zh. <http://www.on.kz>
- 5 SHmeleva E., SHmelev A. «Neiskonnaya russkaya rech'» v vospriyatii russkih // Logicheskij analiz yazyka: Obraz che-loveka v kul'ture i yazyke / Otv. red. N.D. Arutyunova, I.B. Levontina. – M.: YAzyki rus. kul'tury, 1999. – S. 162-169.